

И.Б. Байсыдық¹ , К.Б. Кудеринова^{2*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАҒЫМДЫ МІНЕЗ КОНЦЕПТІЛЕРІНІҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАНТТАРЫ

Аннотация. Мақалада қазақ тіліндегі жағымды мінез атауларының толық тезаурусын жасау, лексика-семантикалық топтарға бөлу, мінезге қатысты концептілерді анықтау, мінез атауларының лингвомәдениеттанымдық негіздерін анықтау мақсатында жасалған талдаулар беріледі. Зерттеуде алдымен қазақ ұлтының өзіне тән жағымды мінез сипаты атауларын осы кезге дейін жарық көрген еңбектер негізінде, оның ішінде психология, педагогика саласының мамандары, филолог, ойшыл, философтардың пікірлері, көзқарастары негізінде бір арнаға жинақтап, лингвоконцептілер жүйесін шығардық. Содан кейін концептіні ашатын сөздер мен тіркестер, мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестерін 2006-2013 жж. жарық көрген «Қазақ әдеби тілі сөздігінің» 15 томдығынан және өзге де көздерден жиналған атауларды жинақтадық. Жиналған сөздік қорды лингвомәдениеттанымдық тұрғыда талдадық. Сөйтіп, қазақ халқының бойындағы өзгеге және өзіне қатысты жағымды мінез атауларын лингвомәдениеттанымдық концептілер аясында қарастырдық. Мақаланың көлеміне байланысты байсалдылық, кісілік (адамгершілік), бауырмалдық, момындық, қайырымдылық, ағайыншылдық, шынайылық, жомарттық, ақкөңілділік, әдептілік, имандылық, зиялылық, ақылдылық, батырлық концептілерінің тілдік репрезентанттарын ғана қарастырдық.

Талдау нәтижесінде қазақ халқы өзіне емес, өзгеге қарым қатынасына қатысты мінез сипаттарын көбірек бағалайтыны, біреудің «мендік» шекарасынан аспау, өзгені өзі тұрғысынан бағалау алдыңғы орында болатыны, құндылықтар жүйесінде орын алатын концептілер адам мінезіне қатысты концептілер жүйесімен бірдей болатыны, қазақ ұлтының жағымды мінез сипаттары исламдағы көркем мінез сипатымен сәйкес келетіні, адамның табиғи болмысында бар сапалар – шынайылық, салмақтылық, ақылдылық – қазақ мәдениетінде бағаланатын сапалар екені айқындалды.

Тірек сөздер: қазақ лингвомәдениеттануы, жағымды мінез атаулары, лингвомәдениеттану, ұлттық мінез атаулары, дүниетаным.

И.Б. Байсыдық¹, К.Б. Кудеринова^{2*}

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан;

²Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

ЯЗЫКОВЫЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КОНЦЕПТОВ ПОЛОЖИТЕЛЬНЫХ НАИМЕНОВАНИЙ ЧЕРТ ХАРАКТЕРА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье представлен анализ с целью создания полного тезауруса наименований положительных черт характера в казахском языке, разделения на лексико-семантические группы, выявления концептов, относящихся к характеру для определения лингвокультурологических основ наименований черт характера. В ходе исследования были собраны наименования положительных черт характера казахской нации на основе опубликованных работ, включающих в себя мнения и взгляды специалистов-психологов, педагогов, филологов, мыслителей, философов. На базе этого была создана система лингвоконцептов. В настоящее время собраны слова и словосочетания, пословицы, фразеологизмы, раскрывающие концепцию из 15-томного "Словаря казахского литературного языка", опубликованного в 2006-2013 гг. и других источников. Мы проанализировали собранную лексику в лингвокультурологическом контексте. Таким образом, мы рассмотрели наименования положительных черт характера казахского народа по отношению к другим и к себе в рамках лингвокультурологических концептов. В связи с объемом статьи нами были рассмотрены лишь языковые репрезентанты концептов как сдержанность, человечность, отзывчивость, скромность, кротость, милосердие, братство, искренность, великодушие, щедрость, доброта, порядочность, учтивость, гуманность, интеллигентность, рассудительность и храбрость.

В результате анализа установлено, что казахский народ больше ценит положительные черты характера: искренность, сдержанность, рассудительность по отношению к другим, а не к себе, что на первом месте стоит соблюдение этических норм, которые имеют место в системе ценностей, идентичны системам концептов по отношению к человеческому характеру, положительные черты характера казахской нации совпадают с духовными ценностями в исламе.

Ключевые слова: лингвокультурология, положительные черты характера, лингвокультурологические основы, национальные наименования характера, мировоззрение.

I.B. Baissydyk¹, K.B. Kuderinova^{2*}

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

²A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

LANGUAGE REPRESENTATIONS OF THE CONCEPTS OF POSITIVE CHARACTER TRAITS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The paper presents an analysis with the aim of creating a complete thesaurus of denominations of positive character traits in the Kazakh language, dividing into lexical-semantic groups, identifying concepts related to the character to determine the linguoculturological basis of denominations of the character traits. In the course of study, denominations of positive character traits of the Kazakh nation were collected based on published works, including the opinions and views of psychologists, teachers, philologists, thinkers and philosophers, and system of linguistic concepts was created. Currently, the words and phrases, proverbs and phraseological units are collected, revealing the concept from the 15-volume "Dictionary of the Kazakh literary language" published in 2006-2013, and other sources. We analyzed the collected vocabulary in a linguoculturological context. Thus, we examined the denominations of positive character traits of the Kazakh people in relation to others and to themselves within the framework of linguoculturological concepts. Due to the volume of the article, we have considered only linguistic representatives of concepts such as modesty, humanity, responsiveness, modesty, humility, benevolence, liberality, kindness, generosity, decency, courtesy, intelligence, consistency and courage.

As a result of the analysis, it was found that the Kazakh people put more value on such positive character traits as: sincerity, restraint, prudence in relation to others, and not to themselves, that in the first place is the observance of ethical standards that take place in the value system, identical to systems of concepts in relation to the human character, and positive character traits of the Kazakh nation coincide with spiritual values in Islam.

Keywords: denominations of positive character traits, linguoculturology, linguocultural basis, national character denominations, worldview.

Кіріспе

Қазақ лингвистикасында қазақ тіліндегі аталымдар жүйесінің әр тобы айтарлықтай зерттелді. Сөздік қорымыздың лексикографиялануы ХХ-ғасырдың 40 жылдарынан бастап қолға алынып, бүгінде «Қазақ әдеби тілі сөздігінің» 106 мың сөз 150 мың сөз тіркесін қамтыған түсіндірме сөздігі жарыққа шығып, сөз байлығы айтарлықтай түгенделді. Академик Әбдуали Қайдар «... Адам мен ұлы табиғат өзара тығыз байланысты: Адам да сол Табиғаттың өзінен жаралған, сол Табиғаттың өзінде өтіп жатқан саналы өмірдің, ондағы қалыптасқан рухани, заттық мәдениеттің ұйтқысы, барша өркениеттің зиялы иегері. Ол бұл дәреже-деңгейге өзін-өзі де, өзін қоршаған табиғат құбылыстарын да, өзі қауымдасып жасап отырған қоғамдағы қарым-қатынасты да – бәрі-бәрін тегіс біліп, тереңнен түсінуі арқылы ғана жетіп отыр... Демек, Адамның ең басты, ең қымбат, ең абзал, ең құнды қасиеті – оның Адамдық қасиеті. Ал, бұл қасиет ақыл-парасаттан бастау алып, жер бетіндегі барша саналы өмірдің ұйтқысы болып отыр» деп айтқандай, қазақ халқы адамның құнын адамдық, яғни гуманистік сипаты жағынан бағалаған (Қайдар, 2009: 784). Ендеше қазақ жақсы мінез дегенді адамның өз атымен байланыстырады.

Адам деген ардақты ат демекші, «адам», «адамзат», «кісі», «кісілік» деген ұғымдардың өзі қазақы мәдениетте жағымды, жақсы жақтармен теңестіріледі. Сондықтан «мінез» ұғымы да жақсы сипатты, жағымды қасиетті атауға көбірек жұмсалған. Мысалы, қазақ тілінде *мінезді кісі*, *мінезділеу* деген тіркестерде «адамгершілігі бар», «сенуге болады» деген мағына басым.

Сондықтан мінез сипаты атауларын сөз еткенде жақсы мінез сипатын алдымен сөз етеміз. Жағымды мінез дегеніміз не? «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» жағымды сөзіне «көңілден шығатын, ұнамды, сүйкімді» деген анықтама берілген. Яғни өзіне емес, өзгеге жағатын қылық туралы айтылады. Мысалы, «*Әрине, Орақ бастығына ж а г ы м д ы, өйткені бастығы оған артық сөз сөйлемейді (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Өз мінезің қырмызы, Ел-жұртыңа ж а г ы м д ы, Шынжыр балақ, шұбар төс, Ата тегің мәлімді (Жамбыл, Шығармалары). Ол жалаң аяқ, жалаң бас дала кезіп, көбелек қуып гүл терген балалық шақтарын, Оспанның сондағы не түрлі ж а г ы м д ы қылықтарын бір ауық еске түсірді (С.Омаров, Дала қызы)*» (Әбілқасымов, Бизақов, Жүнісбеков, 2011: 518). Мысалдардың барлығында біреудің біреуге деген қатынасындағы бағасы, көзқарасы, қабылдауынан шығатын сипат көрсетілген. Сондықтан қазақ тіліндегі жағымды мінез атауында көбіне біреудің өзгеге деген қатынасы аса маңызды уәж алады.

Ә. Алдамұратов, Қ. Рақымбеков, М. Бапаева, Г. Нығыметова, Ж. Түрікпеновтер «Жалпы психология» оқу құралында мінез атауларын топтастырып, оның қасиеттерін мынадай төрт түрлі жүйеге бөліп қарастырған. Ондай қасиеттер адамның әр алуан нәрселерге қатынас ерекшеліктерінен: 1. Еңбекке байланысты: *еңбексүйгіштік, адалдық, еңбекке жауапкершілікпен қарау, жалқаулық, немқұрайлылық* т. б. 2. Өзге адамдарға қатысты: *қайырымдылық, сергектік, талап қоюшылық, асқақтық, менсінбеушілік*. Бұл екеуін мінездің тереңдігі деп те атайды. 3. Өзіне қатысты: *өркөкіректік, даңғойлық, тәкаппарлық, мақтаншақтық, өзімшілдік, қарапайымдылық, кішіпейілділік*. Бұл қасиетті – мінездің күші деп те анықтайды. Осыған орай адам жақсы, мықты, тұрақты және нашар мінезді болып бөлінеді. 4. Заттарға қатысты: *ұқыптылық, салдыр-салақтық, заттарды ұстап-тұтуы мен ұқыпсыздығы* т.б. туындайды деп көрсеткен. (Алдамұратов, Рақымбеков, Бапаева, Нығыметова, Түрікпенов, 2020: 111).

Материал және әдістер

Біз зерттеуімізде алдымен қазақ ұлтының өзіне тән мінез сипаты атауларының жағымды деп бағаланған бөлігін осы кезге дейінгі еңбектер негізінде толық тезаурусын алу мақсатында жинап көрдік. Екінші, психология, педагогика саласының мамандары, филолог, ойшыл, философтардың пікірлері, көзқарастарын бір арнаға жинақтап, лингвоконцептілер жүйесін шығардық. Содан кейін концептіні ашатын сөздер мен тіркестер, мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестерін 2006-2013 жж. жарық көрген «Қазақ әдеби тілі сөздігінің» 15 томдығынан және өзге де көздерден жинадық. Жиналған сөздік қорды лингвомәдениеттанымдық тұрғыда талдадық.

Әдебиетке шолу

Алдымен исламдағы жақсы мінез туралы әдебиеттерге тоқталсақ. Исламда жақсы мінез-құлық жетпіс сегіз түрлі деп саналады. Олардың шығатын түп асылын тағы да жеті түрлі мінезге тірейді. «Бұларды ахлақ хамида, яки мақтаулы, игілікті мінез құлықтар деп атайды. Олар: *имандылық, әділдік, адалдық, ақкөңілдік, сыпайылық, момындық, жомарттық, үнемшілдік*. Бірақ мінез адамның өзі өмір сүріп отырған қоғамның ерекшеліктеріне байланысты болады. Қоғамдасып, қауымдасып сүрген өмірден көпшілікке ортақ мінездер болады. Сондықтан адамның мінезі дара сипатты және типтік, ортақ сипатты келеді. «Типтік мінездер – сол кезеңнің тарихи-қоғамдық жағдайларының нәтижесі. Типтік мінезден әр адамның ұлттық кәсіптік және жас ерекшелігіне сәйкес өзгешеліктері де тиісінше орын алып отырады» (Алдамұратов, Рақымбеков, Бапаева, Нығыметова, Түрікпенов, 2020: 111). «Егер адамның мінез-құлқын жағдайлар тудыратын болса, онда сол жағдайларды адамға тиімді етіп құру керек» деп Маркс пен Энгельс жазғандай, жақсы мінезді тудыратын органы сауықтыру керек. Яғни қазіргі қазақ қоғамында ислам діні анықтаған *имандылық, әділдік, адалдық, ақкөңілдік, сыпайылық, момындық, жомарттық, үнемшілдік* қасиеттерді бағалау, дұрыс қарау, түсіну болу керек.

Әл-Фараби «Бақыт жолын сілтеу» трактатында: «Адамның басына қонған бақыттың тұрақты болуы жақсы мінез-құлыққа байланысты» деген екен. «Our character, basically, is a composite of our habits. “Sow a thought, reap an action; sow an action, reap a habit; sow a habit, reap a character; sow a character, reap a destiny,” the maxim goes» (Covey, 2013: 391).

Бұл афоризм тілден-тілге өтіп, халықтан-халыққа ауысып, жалпыадамзаттық нақыл сөзге айналғаны – қазіргі қоғамға жетпей жатқаны да, қажет болып, тапшы болып отырғаны да адамның жақсы сипаты, адамның мінезі дұрыс болу керектігінен басталатыны. Қазақ тілінде де «ісің – әдетке айналады, әдет – мінезге айналады, мінез – тағдырың» деген сөздің жиі қайталанатынына көп болды. Өйткені қазіргі қазақ қоғамында жақсы мінез астарында жаман мінез қабаттасып берілетін қаттама пайда болып жатыр.

Қазақ халқы адам бойындағы жақсы мінез сипатына ат беріп, айдар тағып келген. Атаулардың бір лексемадан тұратыны бар, екі лексемадан жасалып, біріккен сөзге айналғаны бар, сөз тіркесінен жасалады да, фразеологизм, мақал-мәтел арқылы да мінезге атау болады. «Когда определенный фрагмент действительности является актуальным для конкретной лингвокультуры, он получает соответствующее обозначение, номинацию» (Ахметжанова, 2012: 74).

Ол атауларды «Қазақ әдеби тілінің сөздігінің» 15 томдығының сөзтізбесінен көруге болады. Және біз де ғылыми зерттеудің мақсатына жету үшін барлық мінез атауларын жинап, жалпы картинасын көруге тырыстық. Мақалада әзірге қол жеткен нәтижелер ғана көрсетілетін болады. Өзге жағымды мінез атаулары алдағы уақытта жалғаса зерттеліп жатқанын айта кеткіміз келеді. Әзірге байқалғаны – жақсы мінез атаулары жаман мінез атауларына қарағанда аз болуы.

Абай қарасөздерінде де жақсы мінезден гөрі жаман мінез атаулары көп екені белгілі. Өз сөзімен алғанда: *қаскүнем, бірінің тілеуін бірі тілеспейтін, рас сөзі аз, залым, тілемсек, антұрған, қаскүнем, жалқау, қызметке таласқыш, қорқақ, қайратсыз, мақтаншақ, ақылсыз, надан, арсыз, сұрамсақ, тойымсыз, қас, арам, қу, сұм, бұзық, құзметқұмар, даугер, бос жүргіш, тіленші, кеселді, қылжақбас, еріншек, ез, ұры-залым, сұм-сұрқия, алдамшы, салғырт*. Ең адамның қоры, өзіне де, айналасына да опа таптырмайтын адамдардың сипаты толып тұр. Мұндағы бір мінездің өзі бір адамның басына жетерлік. Басқа қандай жақсы мінезі болса да, жамандығы жауып кететін сипаттар. Бірақ Абай көрсеткен бұл мінездердің астарында қарама-қарсы, жақсы мінезге үндеу бар. Жаман мінез арқылы жақсыны айту бар.

Нәтижелер және талқылау

Біз жиналған материалдар негізінде адамның өзіне жақсылық әкелетін мінездер, қоғамға, өзгеге жақсылық әкелетін мінездер деп бөлдік. Ал адамның өзіне жақсылық әкелетін мінездер одан ары барып, қоғамға, айналасына, жақынына, ұлтына, еліне жақсылық әкелетін мінездерге айналатыны белгілі.

Осы топтың алғашқысына – *бірқалыптылықты* жатқызамыз. Қазақ дүниетанымында жақсы мінез сапаларының бірі оның *бірқалыптылығы*. Бірқалыпты деген атау – асығыс шешім қабылдамайтын, ақылға салатын байсалды, басқалардың жетегінде кетпейтін, белгілі көзқарасы, принципі, өзіндік мінез-құлқы бар деген мағынаға саяды. Қазақ мәдениеті үшін тұрақты мінездің мәні зор. Сондықтан бұл атау *бір* және *қалыпты* деген екі атау сөзден ұзақ сөзсаямдық процесс нәтижесінде кейін пайда болған. Осы ұғымды беретін *байсалды* деген атау бар еді. Бұл – «нәрсенің байыбына баратын, содан кейін әрекет жасайтын, байыпты, асығыс шешім шығармайтын, асықпай сөйлейтін, ақылға салатын, аңғарымпаз, сабырлы әрекетпен, түбін ойлайтын ұлттық мінез сипаты, жеке тұлғаның беделін биіктететін мінез». «Байсалды болса мінезің, бақыттысың сен өзің» деген сөз бар. Байсалды мінезді адам айналасындағыларға үлгі болады. Қиын іс-әрекетті ақылдасып атқаруды әдетке айналдырған тұлға байсалды мінезі арқылы басқалардың бағдарын жөнге салып отырады. Әрбір әрекетін сабырлықпен баптайтын байсалды мінезді адам өз мақсатына жетіп, тындырымды іс-әрекет жасайды. Байсалды мінезді адам әрбір іс-әрекеттің түбін (нәтижесін, жеңісін, жемісін)

ойлайды. «Жеті рет ойлап, бір рет піш», «асықпаған арбамен қоян алады», «күшінің жеңгенін айтпа, ісінің өнгенін айт», «асыққан–сайтанның ісі» деп халық ұрпағын байсалдылыққа тәрбиелейді.

Байсалдылық – қазақ халқының тектік қасиетін көрсетеді. «Аялдап, артын ойла, түңілмей, түбін ойла» деп қазақ халқы тарихи жеңістерге байсалдылықпен жетті.

Сонымен, жеке адамның тұлғасын биіктететін, қоғамның дамуына оң ықпалы бар бірқалыпты мінездің атаулары: *бірқалыпты, байсалды, сабырлы, салмақты, ұстамды, байыпты, ақылды, аузына берік, бажайлы, байлы, пайымды, байыптышыл, байырқалы, басалқы, басалқылы, басбақыл, басбілгі, берік, бұқыл, бірмінез, бірсөзді, біртоға, мойсапыт, орнықты, салиқалы, сенімді, тағайынды, тұрақты; жер қозғалса, қозғалмайтын.*

Екінші жақсы мінез сипаттарының ішінде осы байсалдылықтың нәтижесі ретінде шығатын бір мінез, ол – *кісілік*. Бұл – «адамшылықты, адамгершілікті, имандылықты, әдептілікті, ізгілікті, салауаттылықты, сабырлылықты, биязылықты, қайырымдылықты көрсететін қазақы ұлттық мінез» (Табылды, 2015: 13-18). Қазақы тіршілікте *кісі* сөзінің *адам, пенде, қонақ* мағынасынан басым түсетін «адамгершілігі, адамшылығы жоғары тұлға» деген мағынасы бар. «*Әттең, қайтейін... сенің сондағы төрең к і с і е м е с е к е н, сөзінен танып кетті ғой, – деді Тәуке*» (І. Жансүгіров, *Шығармалары*). Осыдан келіп, *кісі емес, кісілігі бар, кісілігі төмен* деген сөздер шығады. Өйткені бұл сөздің бойында имандылық, ізгілік, қайырымдылық, рахымдылық, ақылдылық, әділдік, жауапкершілік т.с.с. адамшылық қасиеттер жинақталған.

Сондықтан «Қазақ кісілігін жоғалтпаған, жауының да озбырлығын кешіре салатын халық» деген О. Сапиевтің сөзін Ә. Қайдар былай ашады: «<бұл қазақ болмысына тән: әрқашан да бойындағы кісілік қасиетін сақтап қалуын, оның етек-жеңінің кеңдігін көрсететін кешірімділікке тез баратын әдетін көрсетеді (Егемен Қазақстан. 25 қыркүйек 1999)>» (Қайдар, 2008: 652).

Қазіргі қоғам мүшелеріне баға бергенде бұл кісілік ұғымын жаңалап, заманға сай атаудың басқа тілдік бірлігі шыққан. Ол – *жауапкершілік*. Сөзі шынайы, берген уәдесіне берік, айтқан сөзінен айнымайтын, өзінің борышы мен жауапкершілігін біліп жүретін адамға ел сенеді. Кісілігі бар деп атайды. Ал оны ресми-іскери қатынаста *жауапты, жауапкершілігі бар, жауапкершілігі жоғары немесе жауапсыз, жауапкершілігі жоқ* деп атайды. Бұл, бір жағынан, орыс тіліндегі *ответственный* деген сөздің аудармасы түрінде пайда болған сөз. Дегенмен қазіргі іскерлік ортада жиі қолданылатын мінез сипаты атауы болып, тіліміздің табиғи жолымен жасалған бірлігі ретінде қабылданып кетті. *Жауапты* деген сөздің 15 томдықта мінезге қатысты мағынасы көрсетілмеген, тек «міндетті, борышты; жауап беретін, айыпты, кінәлі; негізгі, басты, маңызды» деген ғана мағыналары бар. Ал *жауапты, өз ісіне жауапкершілікпен қарайтын* деген басты мағынасы бар (Қоңыратбаева, Қалиев, Есенова, 2011: 203).

Кісіліктен өрбитін, кісіліктің одан ары сапалануы, адам жасының ақыл парасаты толыққан, егде тартқан шағында пайда болатын мінезі *парасаттылық* болып табылады. Парасатты сөзі – толық адам, кемел адамға айналатын адамның қасиетін көрсетеді. Жастарға немесе қыз келіншектерге парасатты деген сөз айтылмайды. Яғни парасатты сөзі жасы үлкейген, көбіне ер адамға және әйел адамға, бәйбішеге айтылады. Ә.Қайдар “Қазақ – бір адамның құнын бір ауыз сөзбен шеше алатын халық” деген тәмсілді <бұл қазақ халқының бойындағы екі түрлі қасиетке байланысты: біреуі — сөздің нарқы мен парқын айыра білетін, аталы сөзді пір тұтатын, оның құдіретті күші алдында тақ тұрып, пәрменді шешімін бұлжытпай орындайтын имандылық болса, екіншісі қисынды сөзден тосылып, бұлтартпас уәжге тоқтайтын мәрттік пен парасаттылық. Қылышын қынабынан суырып, бас алуға, қан төгуге тас түйін болып қаһарланған батырды да аталы сөз ғана тоқтата алған. “Саптыаяққа ас құйып, сабынан қарауыл қарағандай” бір-бірімен арбасып отырған қазақ билерінің бітпес дауын да шешетін бір ауыз сөз болған... Бұл да қазақ халқының менталитеттік бір қасиеті

болса керек»» (Қайдар, 2008: 652). Қандай халықтан деп анықтауы осы парасатты халықтың сипаты болып табылады.

Момындық қазақ халқы үшін жағымды мінез болып табылады. Академик Ә.Қайдар Баубек Бұлқышевтің «Қазақ – момын да, бауырмал ел» деген сөзін келтіре отырып, «<бұл қазақ менталитетіне байланысты көп айтылатын сипаттама. Қазақ момын халық екені шындыққа жанасады. Бірақ ол ынжық, жуас емес. Бұл арадағы «момындықты» мұсылмандық тұрғысынан «имандылық, инабаттылық» деген мағынада қабылдаған жөн» деп, дәл анықтайды (Қайдар, 2008: 652).

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» осы ұғымды беретін мынадай тіркестер бар. *Момын, жуас, момақан, көнбіс, жуас-қоңыр, айтқанға көнетін, жұмсақ, ұяң, бұйығы, қойдан қоңыр, қой аузынан шөп алмайтын, бетегеден биік, жусаннан аласа, көңіш, көндіккіш, көндімбай, көнікті, көнімді, көнімді, көнімшіл, көтерімді, тығырықталған түйедей, тілалғыш, қой мінезді, қойдай жуас [момын], қоймұрет, қақ-соқпен ісі [жұмысы] жоқ, қақ-соқсыз.*

Жуас-қоңыр сөзінде *жуас* сөзіне қазақ тіршілігінде жиі қолданылатын, санасында жағымды ассоциация тудыратын түсті, қоңыр түсті, қоңыр адам деген бұйығы, таза, шынайы адамды да атайтын сипат бар. Мысалы, *Құрманғазының әкесі Сағырбай бүкіл өмірін байдың жалшылығында өткізген ж у а с-қ о ң ы р адам болатын (А.Жұбанов, Құрманғазы).* (Момынова, Сүйеркүлова, Фазылжанова, 2011: 241-242).

Академик Ә.Қайдар «Бауырмалдық» та осы қасиетке жақын мінез деген. «Қатыгез, қатал, қанқұйлы халық бауырмал бола алмаса керек. Бауырмалдықты бұл арада «өз бауырына ғана, өзінің туыс жақындарына ғана бауыры бұру» деп түсінбеу керек. Қазақы бауырмалдық басқа туыс, көрші халықтарға да ашық көңіл, дарқан жүрекпен, өз бауырына тарта қарайтын табиғи қасиетіне байланысты айтылып, солай қабылданады...» дейді (Қайдар, 2008: 652). Яғни момын адамның бойында міндетті түрде бауырмалдық болады.

Сонымен, қазақ лингвомәдениеттанымдық концептісінің бірі – *бауырмалдық*. Бұл жеке тұлғаның мейірімділігінен, қайырымдылығынан, қамқорлығынан, сүйіспеншілігінен, ынтымағынан туатын ұлттық мінез. Бұл мінез кісінің асыл қасиетін көрсетіп, беделін арттырады. Бауырмал адам үлкенге де, кішіге де, досқа да, жолдасқа да, жалпы адамзатқа қамқоршы болады. Ата-ананың балаға деген қамқорлығы, баланың ата-анаға деген қамқорлығы қазақ халқында ұлттық тәрбие арқылы қасиетті ұғым ретінде қалыптасқан. Отбасыдағы әр адам бір-біріне бауырмашыл болады.

Кейде бұл қарым-қатынас өзара «әкетайым», «анашым», «ағатайым», «әпкетайым», «айналайым», «алтыным», «күнім» деген сөздер арқылы да тілмен айтылып, кейде айтылмай-ақ жүрекпен сезіледі. 15 томдық сөздік бойынша бұл концептіні беретін лексемалар мен тіркестер мынадай: *бауырмал, бауырмашыл, туысшыл, туысқаншыл, ағайыншыл, кірімді, кірімтал, қайырымды, қайырымшыл, қамқор, үйірсек, іші-бауырға кіргіш, жақын тартқыш, жанашыр, жақыншыл, жақын-туысшыл.* Мұндағы *туысшыл, туысқаншыл* сөздері *бауырмал* сөзіне анықтаушы, соның бір белгісін айқындаушы түрінде айтылады. *Ағайыншыл* сөзі де сондай қызметте дүниеге келген.

Академик Ә.Қайдар «Қазақ – туысқаншыл, бауырмал халық» деген ел аузындағы нақыл сөзді былай талдайды: «<қазақтың бұл ерекше көзге түсетін ежелгі қасиеті. Бұл қасиеттің төркіні жеті атаға толмай қыз алыспайтын салтында жатыр. Жеті атаға дейінгі ұрпақ ертеде бөлінбей бірге өмір сүрген, туысқандық сезім, өзара сый-құрмет, бауырмалдықтың дәстүрге айналуына себеп болған. Туыстық қатынас пен жақындықтың, сүйек шатыстықтың иерархиясы жүйелі түрде таратылып, олардың әрбір түріне мән беріліп, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, дәстүрге айналуы халықтың бұл қасиетін осы күнге дейін шындай түсуде. Ер-азаматтың өз елін, туыстарын, нағашыларын, жас келіннің төркінін сыйлауы, т. т. – керемет дәстүр>» дейді ғалым (Қайдар, 2008: 652).

Сондай-ақ «Қазақ – алыс-жақын көршілеріне бауырмалдығымен, кеңдігімен танылған халық» деген С.Әсіпұлының сөзін былай талдайды: «<бұл жерде қазақтардың басқа (көрші, келімсек, сіңбе, ауып келген, т. б.) халықтарға, ұлт өкілдеріне ұнайтын ақжарқын, қарапайым

мінез-құлқы, құшағын жая қарсы алатын қонақжай әдеті, қолынан келген жәрдемі мен көмегін аямайтын бауырмалдығы сөз болып тұр. Шынында да, әртүрлі саяси, тарихи себептерге байланысты қазақ жеріне келіп уақытша қоныстанып, көбісі тұрақтап қалған басқа ұлт (неміс, корей, еврей, шешен, ингуш, қарашай-балқар, орыс, т. б.) өкілдерінің жағдайы жұрттың бәріне белгілі және қазақтың бұл “бауырмалдығы мен кеңдігі” туралы көбінесе сол халықтардың өздері айтатыны да мәлім» (Қайдар, 2008: 652). Бауырмалдық мағынасынан шығатын *көпшіл, сыйымды* деген ұғымға жинақтала алатын мынадай да мінез сипаты атаулары бар: *сыйымды, кірімді, кірімтал, үйірсек, іші-бауырына кіреді, көпшіл, жұғымды, тіл тапқыш*. Сөздікте келтірілген сөйлемдерді көрсетейік: *Қонақ к і р і м д і екен. Үй иелерінің қабағына, қалжыңына рахаттанып, бұрын көрісіп жүрген адамдай, әңгімеге араласып кетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл). К і р і м д і, жағымды мінезі не сойқанды қылығы жоқ. Елеусіз жүр. Сонда да паң (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ол жұрттың бәрімен тез тіл таба кететін ү й і р с е к жан еді (С.Мәуленов, Шыңдағы шұғыла). Ол сөзуарлау адам екен, қоярда-қоймай, і ш і-б а у ы р ы м а е н і п, баурап әкетіп барады («Қаз. Әдеб.»).*

Осы концептіден өрбитін қайырымдылық концептісін де кішігірім дей алмаймыз. Бұл ұғымды ашатын атаулар *қайырымшыл, қайырымы бар, мейірімді; адамшыл, қамқор, қамқоршыл, біреудің қамын жегіш, қайырымды, қайырымы мол* деген сөздер және сөз тіркестерінен тұрады.

Бауырмалдық концептісін аша түсетін тағы бір макроконцепті - *ағайыншылдық*. Тілдік бірліктері: *ағайыншыл, елшіл, жұртшыл, көпшіл, көпшілікшіл, қауымшыл (Ол бір байыпты сөйлейтін, ерінбей-жалықпай түсіндіре білетін қ а у ы м ш ы л кісі екен (Ы.Жақаев, Менің бақытым.), қоғамшыл, ұжымшыл, ұйымшыл*.

Мұндағы *қоғамшыл, ұжымшыл, ұйымшыл* сөздері туыстық мәндегі ағайыншылдыққа жатпайды, бірақ дәстүрлі қазақ қоғамында бұл атаулар да ағайыншылды бере білген. Ал қазіргі уақытта ресми-іскери қатынастағы қоғам мүшелерінің арасындағы қатынасты атап кеткен.

Шыншылдық, шынайылық қазақ мінезінің жақсыатты болып көрінуге бейжайлық, қалай бар, солай болып көрінгенді жанына жақын көретін, егер жақсыатты болуға ұмтылушылықты көрсе, қаны қараятын, жаны қаламайтын болмысынан шығады. «Адалдық – сөздің таным мен сенімге ұштасуы, оның іс-әрекетке қайшы келмеуі. Шыншылдық адамның азаматтық борышына, ар-ожданына қалтқысыздығы. Адал да шыншыл, әділетті болу — еңбек пен білім алуға, жалпы іс-әрекетке дұрыс көзбен қарау, инабатты, тіршілікте тиянақты, принципті болу деген сөз. Адалдық пен шыншылдық бар жерге кісі әділетті де, кішіпейілдік пен қайырымдылық, қарапайымдылық етіп жүреді, бұлар кісінің аты мен абыройына дақ түсірмейді. “Сырты бүтін, іші түтін”, яғни босқа көлгірситін көзқарас пен мінездегі түрлі жалған көріністер (екіжүзділік, жарамсақтық, жалтақтық, күншілдік, іштарлық, мақтаншақтық, тәкаппарлық т.б.) нағыз адалдық шыншылдықпен еш сыйыса алмайды» (Табылды, 2015: 13-18).

Бұл концептінің тілдік репрезенттары *шыншыл, таза, ақ, шынайы, адал, кіршіксіз, мінсіз, пәк, сенімді, күмән тудырмайтын, тура, тік, турашыл, әділ, әділетшіл, қара қылды қақ жарған, әділ, әділетті, әділетшіл, шыншыл* деген атаулардан тұрады.

Қазақ мәдениетінде *жомарттық* аса дәріптеледі. Жоғары бағаланады. Жомарттық кеңпейілділікпен, ашықтықпен қатар айтылады. *Кең, көңілі дарқан, дүниеге кең, кеңпейіл, пейілі кең, қолы ашық, берген, жомарт, мәрт, мырза, алақаны кең, ашық қолды, берген, берекелі, дарқан, етек-жеңі кең, кең етек, қолы мол / мол қол, қолы сақи, қос етегі кең, сақи, дүниенің бетіне қарамайтын* атаулары градациялық өршу ретімен орналасқан. Сонда қазақ үшін жомарттықтың базасында алдымен кеңілдің, пейілдің кеңдігі тұрады. Ә.Қайдар «Қазақ – құдайы қонағына астындағы жалғыз атын сойып тастайтын жомарт халық» деген тәмсілді «<қазақтың жомарттығын бұлайша сипаттау – әсірелеу емес, ертедегі қазақтар салтында болған басқа туыстас түркі халықтарда кездеспейтін, жақсы дәстүр, жомарттықтың шыңырау шыңы>» деп сипаттаған (Қайдар, 2008: 652).

Адам баласына тек жақсылық ойлап, оған адамгершілікпен жақсылық жасауға бейім, ақжарқын ұлттық мінезді *ақкөңілділік* дейміз. Халық «ақкөңілдің аты арымайтынын, тоны тозбайтынын» көрген, Қожанасырдың ақкөңілділігі аңызға айналған.

Ақкөңіл адамға халық әпенде деген атау беріп, ерекше қастерлеген. Себебі ақкөңіл адам ашық-жарқын, адал ниетті болады. Байтұрсынұлы айтқандай, «*Еңкеңдеп ет аңдыған шалдар да көп, Телміріп бір тойғанын ар қылмаған, А қ к ө ң і л, алаң-бұлаң адамдар көп, Есептеп азын-көпке аңқылдаған*» (А.Байтұрсынов, Шығ.) (Жанұзақ, Омарбеков, Жүнісбек, 2011: 249).

«Қазақ ақкөңіл, аңғал халық» (Ел аузында кездесетін пікір) <ақкөңілділік пен аңғалдық кейде бір-біріне жақын, астарлас қасиеттер. Сондықтан да болар, көңілінде жамандық ойы жоқ, айтқан сөздің бәрін шын керетін, тіпті өтірік айтып тұрса да сене беретін адамның мінезінен аңғалдық та байқалады. Жалпы қазақ табиғатынан байқалатын осы қасиеттер оны ақкөңіл де аңғал халық етіп көрсетеді> (Қайдар, 2008: 652).

«Қазақтар аңқылдаған ақкөңілділігі болмаса, ашкөздігі жоқ халық» (Газеттен) <қазақтың ақкөңілдігі ертеден айтылып, өмірде сан рет, әр жағдайда дәлелденіп келе жатқан, оның табиғи, рухани болмысына тән ұлттық менталитеті іспетті асыл қасиеті екені даусыз (Батырлар. 1999. №10)> (Қайдар, 2008: 652).

Ақкөңілділік концептісін таңбалайтын бірліктер біршама болып шықты: *ашық, арамдығы жоқ, адал, таза, аңғал, ақкөңіл, ақжарқын, ақжелең, ақжүрек, ақкөкірек, ақпейіл, алды кең, ашық-жарқын, ашық жүзді, ашық мінезді, ашық райлы, аузын ашса жүрегі көрінетін, аузын ашса, іші [көмейі] көрінетін, бала көкірек, елгезек, елпілдек, жайдары, жайдарлы, жайқар, жайлы, жайраң, жайсаң, жарқылдақ, жарқын, жарқын жүз [жүзді], желтабан, жүзі жарқын, жүзі [өңі] жылы, кекшіл емес, кенен, кең жүрек, кең қолтық, кең мінезді, кешіргіш, кешірімді, кешірімпаз, кешірімшіл, көңіл жықпас, көйлек жыртпас, көңілшек, күшігін аузымен тасығандай, қабағы ашық, марайма, тетігі аузындағы кісі, тілалғыш.* Әрқайсысының өзі қолданыс өрісі бар, барлық сөздер белгілі бір мағынаны нақтылау үшін пайда болған.

Қазақ мәдениетіндегі ақкөңілділік момындық пен кеңдік, тазалық пен ашықтық, кешірімділікпен толыққанды болады.

Әдептілік те қазақ ұлтының жағымды бір мінез сипаты. Бірақ бұл ұғым негізінен әйел адамдарға қатысты бағаланады. Әдеп сақтау, үлкен-кішінің, отбасы мүшелерінің әрқайсысы өз орнын біліп, қарым-қатынас жасай алу өнерімен байланысады. Әдеппен сөйлеу, әдеппен қимылдау, әдепті бұзбау қазақ әйеліне қойылатын мінез талаптары. «Көп сөйлеп, созбайын, әдеппен озбайын» деп Абай ақын әдеппен (қысқа-нұсқа) сөйлеудің өзі әдептілік екенін тіктеп айтады. Әдеппен сөйлеу, артық сөз айтпау, дөрекі сөздерді айтпау, қысқа да нұсқа сөз айту – әдептіліктің белгісі» дейді Ә.Табылды (Табылды, 2015: 13-18).

Қазақ «Қоғамда тұрақталып қалыптасқан әдеп ережелері мен нормаларын берік ұстанатын, әдеп сақтайтын» әйел баласын әдепті деп бағалайды.

Қазақ даласында болған Владимир фон-Герн «Әдеп (арабское слово, означает вежливость, скромность, учтивость) в смысле этой пословицы, означает не только учтивость и вежливость, но также – порядочность, вообще порядок в хозяйстве и даже практичность в жизни, хотя последние два понятия и не составляют перевода слова әдеп» деп, әдептілік адамның бар болмысын қамтитынын, бүкіл мінез сипатын көрсететінін байқайды (Герн фон, 2007: 48-52). Осыған байланысты бұл концептіні беретін сөздер де қазақ тілінде біршама. *Ахлақты, әдепті, бипаз, биязы, биязы мінезді, жібек мінезді, ибадатты, ибалы, иман жүзді, инабатты, инабатшыл, көргенді, кішік, кішіпейіл, майпаз, майпаң, мархабатты, мәйім, мінәйі, сыпайы, тәлімді, тәрбиелі, ізгілікті, ізетті, ілтінатты* деген атаулар – әдептілік концептісінің әртүрлі көзқарастар тұрғысынан аталуы.

Әдептілікті *имандылық* жасайды. «Имандылық – әдептіліктің жарқын көрінісі. Иманды адам әдеппен сөйлеп, әдепті қимылдап, адам баласына тек жақсылық жасайды. Ізеттілік, әдептілікті, мейірімділікті, тазалықты көрсететін бұл ұлттық мінез қазақ халқының ұлттық психологиясына тән құбылыс. Иманды адам – инабатты адам. Ол басқаның адамдық қасиетін

қадірлейді, арын ардақтайды, адам баласына тек жақсылық жасайды. Иманды адамнан басқалар байыппен қарап үлгі-өнеге алады. «Иманы бардың – сыйламы бар» деп, халық иманды адамды жоғары бағалайды» дейді Ә.Табылды (Табылды, 2015: 13-18).

Ұяты бар, өзін емес, өзгені көбірек ойлайтын, адамшылығы жоғары, діншіл адамды иманды адам дейді. «Қазақ – көзі ұйқыда, көңілі иманда жатқан халық» деген ел аузындағы тәмсіл «қазақтың замана талабына сай талпынбай, көзін ұйқыдан әлі аша алмай жүргенін, көп елден артта қалып келе жатқандығын бір көрсетсе, бірақ көңілі баршаға адал, имандылық қасиетін жоймай келе жатқандығын тағы көрсетіп тұр. Бұл қазақ болмысына тән, көпшілік айтып жүрген қасиеттердің бірі» дейді Ә.Қайдар (Қайдар, 2008: 652). Ал «Қазақ – шүкіршілікке бейім халық» дегенді «шынында да, “барымен базар”, Алланың бұйырғанына риза, бергеніне ынсап-тауфиқ қылатын, өткен іске салауат деп, болашағына үмітпен қарайтын, “шүкіршілігі” (Аллаға деген ризашылығы) аузынан түспеген иманды халық. Кез келген қазақтан халін сұрасаң (ол ауырып жатса да, қайғы-қасіретке душар болса да, байлығы асыптасып, мәртебесі өссе де), бәрібір “шүкір!” деп жауап береді. Бұл қазақтың ұлттық менталитетіне тән қасиет болса керек» деп, дәл анықтайды ғалым Ә. Қайдар (Қайдар, 2008: 652). Қазақтар – имандылықты бетке ұстаған халық» деген нақыл сөз де осы топқа жатады.

Бұл мағыналық өрісті, концептіні зиялылық деген ұғым да толтырады.

Зиялылық – әдептілікті, біліктілікті, қайырымдылықты, ұлтжандықты, ұлағаттықты, мәдениеттілікті білдіретін бұл ұлттық мінез. Ұлағатты іс-әрекет жасап, ұрпаққа үлгі өнеге көрсететін зиялы тұлғаны «елдің ері зиялы, ел үшін жанын қияды» деп, халық құрметтейді. Зиялы адам – ұйымшыл. Ол ұжымдағы барлық әрекетке басшы болып, ұйымдастыра біледі. Ұжымының бір мүшесі ретінде әрбір істі жауапкершілікпен орындайды. Зиялы адам – мәдениетті. Ол ұлттық мәдениет пен өнерді жақсы біледі. Мінез мәдениеті, сөз, тұрмыс мәдениеті бойынша, ол басқаларға үлгі көрсетеді. Зиялы деген атау біреуге мінездеме берерде, біреуді танығанда қолданыла бермейді. Бірақ 15 томдық сөздікте зиялы сөзінің мағынасы «ізетті, әдепті, сыпайы» деп ашылған да, «*Қызыңыз сондай өңді, сондай з и я л ы бала*» деген М.Мағауиннің «Көк мұнар» шығармасынан мысал келтірілген. Сонда жалпы бұл сөз жеке адамға қатысты сипат ретінде басында қолданыла берген сыңайлы. Ал қазіргі уақытта зиялы – интеллигент сөзінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде заттанып кеткендіктен бұл қызметте белсенді жұмсалмайды.

Ақылдылық – қазақ ұлтының мінез сипатына жататын ерекшелік болып табылады. «Қазақ – дана, шешен, философ халық» (І. Ергалиев) деген сипат бар. Академик Ә.Қайдар «...Қазақ халқы, қалыптасқан пікірлерге сүйенер болсақ, – дана халық, шешен халық, дүниенің, болмыстың, өмірдің қыр-сырын терең түсінген философ деген авторлардың сөзін келтіреді. (Ергалиев І. Е., Рысқалиев Т. Х. Қазақ философиясы дегеніміз не? // Адам әлемі. 1999. №1)> (Қайдар, 2008: 652). «Қазақ даналықты сүйетін халық» дейді Мұхтар Құл-Мұхаммед. Академик Ә.Қайдар «көшпелі қазақтардың табиғатына тән бір ерекшелігі — дүниетанымдық қабілеті мен зерделілігі. Сондықтан да болу керек дала философтары қарапайым зат пен құбылыс туралы ой-пікірін көбіне-көп қарапайым түрінде емес, қайткен күнде де астарлап, бедерлеп, бейнелеп, нақыштап білдіруге тырысады. Ақыл-парасатқа жүгінеді, аталы сөзге тоқтайды, сөз құдіретіне бас иеді. Көшпелі халықтардың бірі — қазақтарға да, міне, осы қасиеттер тән. Қазақ ханды да, батырды да өзі бағалайтын халық. Бірақ тұлпар мініп, ту толғаған, ел-жұртын қорғаған батырдан да сөз бастаған ділмар-шешендер мен ел билеген дана билерді жоғары қойған. “Барақ жүнді батырды екі долы қатынның бірі табады, ел билеген дана биді мыңның бірі ғана табады” деп даналықты мадақтайды. Аталардан қалған ғибратты сөзді рухани мирас етіп тапсыру салты да даналықты сүюдің бір айғағы болса керек» деп осы нақыл сөзді дәл ашып берген (Қайдар, 2008: 652).

«Қазақ аңғалдығы баладай, ақылдылығы — данадай (халық)» деген ел аузындағы тәмсілді ««өтірік пен шынның, адалдық пен арамдықтың паркын көпті көрген қарттай пайымдап жатпай, кім не айтса соған оңай сене қалатын жас бала секілді, бірақ ақыл-парасаты сол мінезіне қарай тым қарадүрсін, қарапайым, жұпыны емес, терең де тегеурінді, даналық

нышанын танытатын абзал қасиеттері бар дегенді білдіреді. Бұл жауаптан қазақ халқының бойында екіұдай қасиеттің бар екенін аңғаруға болады: біреуі – бала мінезіне тән аңғалдық, әр істі пайымдап, оның дұрыс-бұрыстығына көзі жетпей жатып, жас баладай оңай сене қалуы да, екіншісі – ойлау қабілеті, ақыл-парасаты сол баладай жұпыны да қарапайым емес, терең де тегеурінді даналық нышанын танытатындығы» деп, қазақ халқының даналықпен өмір заңдылықтарын, философиялық ой түйіндерін байыппен дәлелдейтінін анық айтады (Қайдар, 2008: 652).

«Дана тұлға «мен білемін» деп кеуде қақпайды, білетінін әсерлі әдеппен, ұлылықпен, ұлағаттылықпен ұғындырады. Ол көп біледі, біле беруден жалықпайды, білгендерін айналасына әртүрлі тәсілдер арқылы әдеппен үйрете біледі.

Даналық мінезі қалыптасқан жеке тұлғаның ақыл – парасаты айналасына нұрын шашып тұрады. Оның сөзі қисынды, ойы терең, іс – әрекеті әдепті, үлгілі болады. «Ұлық болсаң, кішік бол» дейді халық. Дана адам кішіпейіл болады (Табылды, 2015: 13-18).

Қазіргі білім мен техника заманында қазақ халқының бұл мінезі біліммен байланысты жаңа атауларды жасады. Сөйтіп, қазіргі қолданыста *білімқұмарлыққа* қатысты сөздер көп. Және қазақ мәдениетінде білімқұмарлықты адам мінезінің жағымды, жақсы сипатына балау басым. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінің» 15 томдығынан жинаған мына сөздер синтетикалық жолмен көбірек жасалған: *алғыр, білгір, білгіш, білікті, білімдар, білімді, білімқұмар, білімпаз, біліскер, ғылымпаз, зейінді, зейілді, зерделі, жан-жақты, көзді, көзі ашық, көзі қанық, көзді-қарақты, көкірегінде көзі бар, көкірегінде [кеудесінде] оты бар, ойлы, ойшаң, ойшыл, оқымысты, саналы, сауатты, талабы таудай, талапты, ізденгіш, ізденімпаз.*

Жаугершілік заманда, ел, жерді жаяулап, атпен, қарумен, қарусыз, сөзбен, мыспен қорғаған заманда қазақ ерлерінің батырлығы мен қайтпас қайсарлығына байланысты көптеген атаулар шыққан. Ол атаулар қазақ ерлерінің ең жақсы мінез сипаты ретінде аталған. Сондықтан ер адамдарға тән мінез атаулары қазақ тілінде біршама. Атап айтқанда, *қайсар, айбарлы, айбатты, айбынды, айдынды, албырт, албыт, арлы, батыл, бірбеткей, дітіне берік, ержүрек, ер көңілді, жанкешпе, жанкешті, жанқияр, жаугер, жаужүрек, жүрегінді түгі бар, жүрекжұтқан, жүректі, жігерлі, көз жоқ, көкжал бөрідей, қадалған жерден [жерінен] қан алатын, қажымас, қажырлы, қайсар, қайтпас, қайыспас, қарағайдың қарсы біткен бұтағындай, қасқыр жүрек, қауға тиген өрттей, намысшыл, намыскер, намысқой, намысқор, намысты, өжет, өр кеуде, өрмінез, өрмінезді, өткір, тік, тік мінезді.* Бұл сипаттар қазіргі қазақ қоғамына байланысты нақты адамдардың мінез сипатынан сирек көрінуі мүмкін. Бірақ әр қазақтың мінез түбінде жатқан ел басына күн туғанда көрінетін мінез деп ойлаймыз. Бірақ бұл мінездердің мағынасы да көпшілікке түсініксіз, көне емес, яғни жалпы қазақ санасында бар ұғымдар. Сондықтан бұлардың қазақ мінез сипат атауларына жатқыза отырып, *қайсарлық* деген концептінің аясына топтауға болады деп ойлаймыз. Адамның қайсарлығы, қайтпастығы, үміт-арманы, алға қарай ілгерілеу талабы неғұрлым биік болса, оның қабілет, таланты да өміршең болып келеді.

Қорытынды

Сонымен, біз мақалада қазақ халқының бойындағы өзгеге және өзіне қатысты жағымды мінез атауларын лингвомәдениеттанымдық концептілер аясында қарастырдық. Мақаланың көлеміне байланысты байсалдылық, кісілік (адамгершілік), бауырмалдық, момындық, қайырымдылық, ағайыншылдық, шынайылық, жомарттық, ақкөңілділік, әдептілік, имандылық, зиялылық, ақылдылық, батырлық концептілерінің тілдік репрезенттарын жинақтадық. Талдау нәтижесінде 1) адамның өзіне деген қарым-қатынасы; 2) өз-өзін көпшілік ортада ұстауы; 3) адамның ерік-жігерін танытушы; 4) адамның басқа адамдарға деген қатынасы; 5) еңбекке, жұмысқа деген қатынасы; 6) адамның адамгершілік қасиеті; 7) заттарға және дүние мүлікке деген қатынасы негізінде мінез атауларын топтастыруға болады деген қорытындыға келе, қазақ халқы өзіне емес, өзгеге қарым қатынасына қатысты мінез сипаттарын көбірек бағалайтыны белгілі болды. Екіншіден, қазақ мәдениетінде біреудің

«мендік» шекарасынан аспау, өзгені өзі тұрғысынан бағалау алдыңғы орында болатыны анықталды. Үшіншіден, қазақ құндылықтар жүйесінде орын алатын концептілер адам мінезіне қатысты концептілер жүйесімен бірдей болатыны айқындалды. Төртіншіден, қазақ ұлтының жағымды мінез сипаттары исламдағы көркем мінез сипатымен сәйкес келетіні белгілі болды. Бесіншіден, адамның табиғи болмысында бар сапалар – шынайылық, салмақтылық, ақылдылық – қазақ мәдениетінде бағаланатын сапалар болып шықты. Зерттеу аяқталмағандықтан үлкен қорытынды жасауды келесі зерттеу нәтижелеріне қалдыра отырып, әзірге қолда бар материалдар бойынша жоғарыдағыдай қорытындымен аяқтаймыз.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті ЖТН BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. I том. Адам. – А., 2009. – 784 б.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том / Құраст. Б.Әбілқасымов, С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. 5-том. – Д – Ж – 518 б.
 Алдамұратов Ә., Рақымбеков Қ., Бапаева М., Нығыметова Г., Түрікпенов Ж. Жалпы психология: оқу құралы – Алматы: Нур-Принт, – 2020 – 111 б.
 Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – А.: Ғылым, 1975. 3 б.
 Covey Stephen R. The 7 Habits of Highly Effective People: Powerful Lessons in Personal Change. New York, NY: Simon & Schuster, 2013. – 391 p.
 Ахметжанова З. Очерки по национальной концептологии. Алматы: Елтаным, 2012. – С. 74
 Табылды Ә. Ақкөңілділік мінез әдебі: 6 сынып. / Ә. Табылды // Ұлттық тәрбие = Национальное воспитание. – 2015. – №2. – 13-18 бб.
 Қайдар Ә. Қазақ қандай халық? – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 652 б.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том / Құраст. Ж.Қоңыратбаева, Ғ.Қалиев, Қ.Есенова және т.б. – Алматы, 2011. 6-том. – Ж – Ж – 203 б.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том / Құраст. Б. Момынова, Б.Сүйерқұлова, А.Фазылжанова және т.б. – Алматы, 2011. 7-том. – Ж – К – 241-242 бб.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том / Құраст. Т.Жанұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы, 2011. 1-том. – А – А – 249 б.
 Герн фон В. К. Характер и нравы казахов // Этнопедагогика. – 2007. – №5. – С. 48-52

References

- Qaidar Ä. (2009) Qazaqtar ana tılı älemінде: etnolingvistikalyq sözdik. I tom. Adam. A., 2009. 784 b. [Kaidar A. Kazakhs in the world of their native language: ethnolinguistic dictionary. Volume I. Man. A., 2009. 784 p.] (in Kazakh)
 Äbılqasymov B., Bizaqov S., Jünisbekov Ä. және t.b. (2011) Qazaq ädebi tiliniñ sözdıgı. On bes tomdyq. 5-tom. Almaty, 2011. 5-tom. D – J, 518 b. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 5 comp. Abylkassimov B., Bizakov S., Zhunisbekov A. and others – Almaty, 2011. Volume 5. - D-J, 518 p.] (in Kazakh)
 Aldamuratov Ä., Raqymbekov Q., Bapaeva M., Nygymetova G., Türıkpenov J. (2020) Jalpy psihologia: oqu qūraly, Almaty: Nur-Print, 2020. – 111 b. [Aldamuratov A., Rakhimbekov K., Bapaeva M., Nygymetova G., Turkpenov Zh. General psychology: textbook. Almaty: Nur-print, 2020. – 111 p.] (in Kazakh)
 Әл-Farabi (1975) Әлеуметтік-жетикалық traktattar. – А.: Fylym, 1975. 3 b. [Al-Farabi. Socio-ethical treatises. - A.: Science, 1975. 3 p.] (in Kazakh)
 Covey Stephen R. (2013) The 7 Habits of Highly Effective People: Powerful Lessons in Personal Change. New York, NY: Simon & Schuster, 2013. – 391 p. (in English)
 Ahmetjanova Z. (2012) Ocherki po nasionälnoi konseptologii. Almaty: Eltanym, 2012. S.74. [Akhmetzhanova Z. Essays on national conceptology. Almaty: Eltanym, 2012. – 74 p.] (in Russian)
 Tabyldy Ä. (2015) Aqkōñıldılık minez ädebi: 6 synyp. / Ä. Tabyldy // Ülttyq tärbie = Nasionälnoe vospitanie. – 2015. - №2. 13-18 bb. [Tabyldy A. Good-natured manners of behavior: 6th grade. National Education. – 2015. - №2. Pp.13-18] (in Kazakh)
 Qaidar Ä. (2008) Qazaq qandai halyq? Almaty: Daik-Pres, 2008. 652 b. [Kaidar A. What kind of people is Kazakh? – Almaty: Dyke-Press, 2008 – 652 p.] (in Kazakh)
 Qoñyratbaeva J., Qaliev Ğ., Esenova Q. және t.b. (2011) Qazaq ädebi tiliniñ sözdıgı. On bes tomdyq. 6-tom, Almaty, 2011. 6-tom. J – J, 203 b. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 6 comp. Konyratbaeva Zh., Kaliyev G., Yesenova K., and others – Almaty, 2011. Volume 6. G – G, 203 p.] (in Kazakh)

Momynova B., Süierqūlova B., Fazyljanova A. және т.б. (2011) Qazaq әдеби тілінің сөздігі. On bes tomдық. 7-tom Almaty, 2011. 7-tom. J – K, 241-242 bb. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 7 comp. Momynova B., Suyerkulova B., Fazylzhanova A. and others – Almaty, 2011. Volume 7. J – K, Pp. 241-242] (in Kazakh)

Janūzaq T., Omarbekov S., Jünısbek Ä. және т.б. (2011) Qazaq әдеби тілінің сөздігі. On bes tomдық. 1-tom, Almaty, 2011. 1-tom. A – A, 249 b. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 1 comp. Zhanuzak T., Omarbekov S., Zhunisbek A. and others – Almaty, 2011. Volume 1. – A – A, 249 p.] (in Kazakh)

Gern fon V. K. (2007) Harakter i nray kazahov Etnopedagogika. 2007. №5. S. 48-52 [Gern von V. K. Character and morals of Kazakhs Ethnopedagogy. – 2007. – No. 5. Pp. 48-52] (in Russian)